

FAGYEJEV ÉS A TÖBBIEK: BÚCSÚPILLANTÁS A SZOVJET PARNASSZUSRA

Tadeusz Klimowicz: Obywatele Arkadii. Losy pi-sarzy rosyjskich po roku 1917 (Árkádia állampolgárai. Orosz írórsorsok 1917 után)
Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993. 142 oldal (*Acta Universitatis Wratislaviensis, 1562. Slavica Wratislaviensis, 80.*)

Diákeveink inkább közismert, mint népszerű auktorai most már aligha menekülhetnek a feledéstől. Hatalmas életművek, nagy egyéniségek pusztulnak el a szemünk láttára. Eltűnik a színről a csupa szív Fegyin, a temperamentumos Fagyeyev és a várótermek poétája, a búbánatos Szimonov. Regényeiket biztos kézzel vonják ki a laktanyák és helyőrségi művelődési otthonok könyvtáraiból, alkotóházaik kertjeiben a sakál tanyáz. Emlékműveiket nem koszorúzzák, kultuszukat nem ápolják – a főszereplők így lassan egy közös történet epizodistáivá szürkülnek.

Legyünk optimisták, bízunk benne, hogy a rémtörténet véget ért. Annál is inkább, mert végre olvashatjuk az első szintéziseket az orosz irodalom teljes szovjet korszakáról – bár ennek a vége nem jelölhető ki olyan pontosan, mint a kezdete. Az anyag óriási, és a tilalmak megszüntetésével csak napjainkban vált lehetségessé, hogy az irodalomtörténeteszek olyan eszközökkel végezzék kutatásukat, amelyek más korszakok vizsgálata esetében is használatosak. A konspirációnak vége. Ez jó, mert az irodalomtörténet-írás így végre kiszabadulhat avitt melodramatikus kontextusából: a kutató már nem az „életével játszik”, igaz, nem is részesülhet a mártír szerzők siron túli dicsőségéből, művével nem hatolhat be a kanonizált életművet őrző-védő kommentárok „első körébe”.

Erről az irodalomról nehéz úgy beszélni, hogy – már elnézés a kifejezésért – az ember ne csináljon hülyét magából. A kommunista jelenségekről folytatott párbeszéd ritualizálódik, szűk interpretációs sémák foglyai szónoklnak róla.

Témának aligha vagyunk szűkében. Inkább használható retorikai alakzatokban szenvedünk hiányt. A szovjet korszak iroda-

lomtörténeti apokrifjeit tálaló szövegekben három alapvető oppozíció alapuló elbeszélő stratégiákat tudunk többé-kevésbé elkülöníteni. Ezek az oppozíciók nem köthetők korszakokhoz, a kommunizmus egész történetét végigkísérik. Létmódjuk a metafizikai létezőket parodizálja: ezek a majd' hetvenöt évnyi öröklét állandó nyelvi-stilisztikai koordinátái.

Az első az orosz–szovjet oppozíció. Egyidős a rendszerrel (idősebb eleve nem lehet), az orosz vallásbölcsélet és a marxizmus aktuális szovjet változatainak nyelvi konfliktusában ragadható meg. Aki ebben gondolkodik – Dosztojevszkij buzgó, bár kissé tendenciózus olvasója –, apokaliptikus sémákat vél felismerni minden nagy eseményben. Manicheista drámának látja az egész korszakot, ugyanolyan odaadással ápolja a „nagy alkotó” kultuszát, mint a szovjet fél, de létrehoz egy ellentétes értérendet. Ez valahogy így épül fel: Majakovszkij, Jeszenyin kontra Ahmatova, Mandelstam; Olesa, Solohov kontra Paszternak, Nabokov; a filmben pedig Vasziljev, Geraszimov kontra Tarkovszkij, Paradzsanov. A „nagy alkotó” és a despota néha párbeszédés viszonyba kerül, mint Jézus és Pilátus az egész korszak reprezentatív regényében, és a rabul ejtett ország lélegzetvisszafojtva hallgatja, miről beszél Lenin és Bergyajev, Sztálin és Bulgakov, Hruscsov és Szolzsenyicin, Brezsnyev és Viszockij.

A második, a nyugati–szovjet szembenállás szintén egyidős a kommunizmussal. Ez a nyugat–kelet oppozíció sémáihoz kötődik, az orosz és a szovjet kultúrát egyaránt a periféria mutánsaként írja le. Szolidáris a „nagy alkotókkal”, elnyomásukat azzal magyarázza, hogy rangon aluli kulturális közegbe kerültek, a nyugat-ázsiai sztyeppék satrapái többek között rajtuk élék ki szadista ösztöneiket és hatalmi tébolyukat.

A harmadik, a szovjet–szovjet konfliktus egyre hermetikusabbá válik, csak a rendszer evolúciójának adott fokozatához kövte érthető. Ez a retorika pillanatok alatt elavul, mégis mindig megújul. Ebben a nyelvi világban folyik a rendszeren belüli kritika (lásd a „hibákat”) és az ortodoxia harca az „olvadásért”, a „nemzeti sajátosságokért”, a „parttalan realizmusért”, könyvekért, folyóiratokért, bekezdésekért és mondatokért.

Ez a szintér nem olyan látványos, a kívül-

álló alig tudja megkülönböztetni a beszélgetőpartnereket, mert itt nem Jézus és Pilátus sétálgat valahol a világon kívül, hanem, mondjuk, Pilátus és Kajafás alkudozik, szervezkedik, taktikázik – miközben a „stratégiai” döntések (bizony, ezt a kettőt valaha ilyen egzakt módon megkülönböztették) másutt születtek. Mégis ismerősként mozog itt mindenki, mert ez volt a népi demokráciák kultúrája, ha nem is az elit alkotók szintjén, hanem a napilapokban, a tankönyvvitákban vagy az irodalmi élet hétköznapjaiban. Ebben a kontextusban folyt a szovjet rendszer adaptációja és lebontása, a „megszüntetve megőrzés”, az „érted haragszom” praktikus alkimiája, ami újabb és újabb hasonmásokat hozott létre, míg végül a Magyarországra kimért öröklét végén már senki sem mondhatta jó lelkiismerettel, hogy Lunacsarszkij és Aczél György kulturális birodalma, Csapajev és Berecz János világa közt nincs semmi különbség.

Közelebb kerültünk a szerző, Jerzy Klimowicz nézőpontjához, de még nem érthetjük ennyiből. A mű imponál a történetek és információk begyűjtésével, de csalódást okoz az anyag tárlásával. Klimowicz beszédhelyzete nem írható le a három oppozíció segítségével, mert nem orosz, nem is nyugati, hanem lengyel. És mint lengyel, nem tud úgy gondolkodni az oroszokon, hogy közben elfeledkeznek a lengyel romantikus hagyományról. Enyhén skizofrén állapotba juthat így: a jelenségben közvetlenül nem érintett (leírhatja a normától eltérő keleti egzotikumként), de ez mégsem lenne hiteles, mert ahhoz túl sok személyes tapasztalattal rendelkezik.

A mű nem irodalomtörténet olyan értelemben, hogy remekművek summázataival illusztrálná az irodalom „belső fejlődését”. Írósorsokat ismerhetünk meg belőle, amelyeket a szerző valamiféle talányos apokaliptikus kontextusba helyez (minden fejezet címe egy-egy közismert idézet az apokalipszisből). Nagy kár, nemcsak azért, mert nem divat, hanem mert tényleg semmitmondó. Ha az irodalmi élet irányítóit szimbolikus mellérendelés útján hírbé hozzuk a Sátánnal, attól még nem jutunk közelebb a jelenség megértéséhez. Jobb lett volna kitarítani a leiró-analitikus szinten. Így csak az összegyűjtött anekdotikus anyag használható.

Az egymásnak ellentmondó stiláris készte-

tésekkel magyarázható, hogy a könyvet oda nem illő bevezetővel látja el. Ebben a részben Puskin és I. Miklós cár (a költő és cenzora) bensőséges kapcsolatát dokumentálja, azt sugallva ezzel, hogy a szovjet korszak részben az orosz hagyományokkal is magyarázható.

A külső analógiák nyilvánvalóak. A szovjet korszak íróinak egy része úgy vélte, hogy Sztálinra számíthat a bajban. A személyes kapcsolat mindennél, a hiperlojális ortodoxianál is nagyobb biztosíték volt. De hát ennek elnyeréséért levelet kellett írniuk, méghozzá Tatjana pozíciójából: a gyengébb, védelemre szoruló lény helyzetéből kellett kezdeményezniük.

Mire Bulgakov megírta levelét, a forma már kanonizálódott. A „szent szövegek” megjelentek, a tendenciózus exegézisnek nem volt akadály. Ami a telefonon folytatott beszélgetéseket illeti, ezek „szakrális tényé” váltak. Bulgakov személyes találkozást kér levelében – hogyan énekelhetné meg hazáját, ha nem láthat más országokat? Zamjatin is erre emlékezteti (nagyobb sikerrel): a szovjet törvények szerint a halálbüntetés utáni leg súlyosabb ítélet a kiutasítás.

Hamar kialakult a séma: bűn, büntetés, bűnbánat, megbocsátás (Pilnyak esetében: ideológiai vétség, utazási tilalom, önkritika és a „párton kívüli bolsevik” hitvallása, kiutazási engedély). Ugyanakkor a bűn fogalma már a húszas évek második felében elmozdult a jogi-etikai tartományból a metafizika felé.

„Sztálin nemcsak félelmet kellett, szerették is, mágikus erőt tulajdonítottak neki” – írja Szi nyavszkij a hetvenes években. Rendkívül fontosnak tartotta az írókat, mintha a halhatatlanságot nemcsak a politikában kereste volna. A nagy költészet hőse akart lenni, kereste a hozzá méltó tehetségeket. Mandelstam le tartóztatása után felhívta Paszternakot, hogy megtudja, nagyra tartják-e a költők leendő áldozatát. Paszternak kiállt Mandelstam mellett, ezért Sztálin ekkor még nem végzett vele, inkább az új ember kovácsaira bízta a költőt.

Hosszú ideig többséyles volt az új művészi kánonért folytatott harc, hiszen az avantgardisták is bejelentették igényüket. A fordulat éve 1932. Az írószövetség hírhedt közgyűlésén egyeduralmat szerzett a szocreál, de a legérdekesebb beszélgetések a szüne-

tekben folytak. Leonov és írógárdája arra panaszkodik, hogy akadovzik a dácsák kiutalása. Sokan megkapták, de a leghűségesebbek közül tizenegyet néhány év múlva agyonlőttek.

Bergyajev: „*Új antropológiai típus tűnt fel, nyoma sem volt benne a jóságoknak, a szelídségnek, az orosz arcvonásokra jellemző titokzatosságoknak. Simára borotvált, kemény, fenyegető és agresszív arcúak voltak ezek. A legkevésbé sem hasonlítottak a forradalmat előkészítő régi orosz értelmiségre. Az új típus a háborúban született, ahol a felszínre kerültek a bolszevik káderek, éppolyan militárista volt, mint a fasiszta változat.*”

1934-ben létrehozták az Irodalmi Alapot, népszerű nevén Lityerturnij Fond SZSZSZR, azaz Litfond. Az alap vezetősége személyesítette meg a kommunista mecénatúrát, kompetens volt a dácsák, lakások és személyautók kiutalásában. Az írókat alkotóházba, a betegeket különleges kórházakba, szanatóriumokba juttathatta. Követhetlenné vált a mobilitás, a szerencse fiai (a lányai kevésbé, vajon miért?) pillanatok alatt a Parnasszuson találhatták magukat. Kialakult az érinthetetlenek két típusa, az elsőt az irodalmi élet főurai, Gorkij, Solohov, Alekszej Tolsztoj, a másodikat az enigmatikus figurák alkották, mint Paszternak (nehogy az első elvű kritikus kárt tehessen bennük).

AZ ANYA szerzőjének rendelkezésére állt néhány villa, többek között Moszkvában és a Krímben, ezeket külföldről honosított kedvenc virágaival ékesítették, Egyiptomból importált cigarettát szívott, 1929 és 1933 között minden telet Olaszországban töltött két orvos vigyázó szeme előtt. Ha munkások vagy kolhozparaszrok társaságára vágyott, külön kocsiiban vonatozott a helyszínre, hullottak a kiűntetések, gyárak, üzemek viselték a nevét, utcája volt Moszkvában, Nyizsnij Novgorod városát is róla nevezték el.

Alekszej Tolsztoj Gorkij házában ismerkedett meg Sztálinnal. Pozícióját ELSŐ PÉTER című drámájának és regényének köszönhette (egyébként Sztálint érdekelte a legfőbb hatalmat birtokló magányos ember témája, hisz a lengyel irodalomból Prus A FÁRAÓ című regénye volt a kedvence). Bútorokat, festményeket, bibliofil kiadványokat gyűjtött, sikerült fenntartania grófi életszínvonalát, külföldi útjairól több száz gramofonlemez és egy jégszekerényt hozott (pedig a „frizsider” szó-

val csak jóval később kezdtek jelölni a szocializmus egyik változatát). A háború alatt egy partin Bruderschaftot ajánlott Sztálinnak, mire a következő választ kapta: „*Vü, graf, konyecsno, sutyjtye*” (ön tréfál, gróf úr).

Vodkafogyasztásukkal ámulatba ejtették a nyugati látogatókat, de Solohovval még ők sem vehették fel a versenyt. Szerzőnk gyanúba keveredett a CSENDES DON-nal, és még a FELTÖRT UGAR sem győzte meg feljebbvalóit. 1938-ban letartóztatás fenyegette, ezért kétségbeesett lépésre szánta el magát: Moszkvába utazott, és bejutott Sztálinhoz. Hosszú beszélgetést folytattak hármásban (Jezsov volt a harmadik).

Megtisztulván megszakitotta régi irodalmi kapcsolatait, új életet kezdett, megpályázta Gorkij üresen maradt pozícióját. De a szovjet Parnasszus betegsége őt sem kímélte, egyre gyakrabban került az oroszul *zapojnak* nevezett, idültlen is katartikus állapotba, amiről csak azoknak lehet fogalmuk, akik félelmükben védelik a vodkát. Mint Fagyjev, az írószövetség elnöke. Normális állapotban beérte ennyivel: egy deci ebédre, egy deci vacsorára. Máskor hetekig *zapoj*, néhány hónap a Kreml kórházában, aztán kezdődött minden előlről. Így ment ez Sztálin haláláig. Akkor szíven lőtte magát.

A félelem nem volt alaptalan. E klasszikusok nem voltak pótolhatatlanok: egy rossz mozdulat és a Gulagon vagy a kivégzőosztag előtt találják magukat. Vagyis úgy járnak, mint szegény Gyemjan Bednij. A polgárháború alatt a Kreml legfelsőbb vezetői kegyeit is elnyerte, ő volt az első irodalmár, aki a szovjethatalom első évtizedében megkapta a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét. De elég volt 1936-ban egy gyanús operalibrettó, és elvesztette írószövetségi tagságát, kirúgták a lakásából, köteteit eltávolították a könyvtárakból. Csoda, hogy nem tartóztatták le.

1937-ben Peregyelkinóból, a szovjet íróparadicsomból huszonöt írórt vittek el, köztük Pilnyakot, aki 1941. szeptember 9-én halt meg egy munkatáborban. A moszkvai íróházban a következő feliratot függesztette ki a házmester: „*Arra kéri a lakókat a vezetőség, hogy elégetett kézírataikkal ne okozzanak dugulást a vezetékben.*”

A belügy folyamatosan jelen volt az irodalmi életben. Iszaak Babel életveszélyes kap-

csolatban volt Jezsovval és embereivel. Anyagot gyűjtött, regényt készült írni a csekistákról. Már a LOVASHADSEREG írása idején is szívesen vett részt kivégzéseken. A húszas évek közepén szinte az egész családja elhagyta az országot. De mielőtt ő is kivándorolt volna, útlevelet kapott. Sokat utazott, de mindig visszatért. Ő tudja, miért, mi tudjuk, mi történt.

Babel, Klujev, Mandelstam, Pilnyak és a többiek. A szerző halála. A kötet a kevésbé híreseket is számon tartja, mint Pavel Vasziljev, aki feljelentője, Alekszandr Bezimenszkij szerint azt a téves nézetet képviselte, hogy „minél közelebb áll az író a párthoz, annál rosszabbban ír”. Egy írócsoport – köztük Hidas Antal és Illés Béla – a *Pravdá*-ban követelte elítélését. Letöltötte a másfél évet, majd lojális műveket írt, de hiába javult meg, 1937-ben újra letartóztatták, és még abban az évben meg is halt.

A korszakból két nagy túlélő ismeretes: Jurij Dombrovskij (1932–55) és Varlam Salamov. Őt 1929-ben ültették le három évre – Lenin végrendeletét terjesztette. 1937-ben ugyanezért tíz évet kapott, ezt kénytelenek voltak meghosszabbítani, mert nagy orosz írónak nevezte Bunyint. 1953-ban szabadult Kolimáról, 1956-ban tért vissza Moszkvába.

Rájuk nem lehet panasz, de mit kezdjünk Zabolockijjal, aki lelkesen írta a lágerből feleségének: „*Örülök országunk sikereinek, Nyugat-Ukrajna és Belorusszia felszabadításának*” (azaz Lengyelország elpusztításának). Ilf és Petrov megrendelésre írták szatíraikat a hagyományos orosz értelmiségitípusokról. És akik elkerülték a sorsukat: Fagyjev állást foglalt a bebörtönzöttek ellen, Ehrenburg a nyugati értelmiséget szédítette.

Paszternak sem könnyű eset. Igaz, kiállt Mandelstam és Ahmatova mellett, de akkori felesége rossz hatással volt rá. Zinaida Nyikolajevna azt írja emlékirataiban, hogy befizettek lakásra a moszkvai íróházba (ahol a ház-mester...), és dácsát is igényeltek Peregyelkinóban, az ingyen volt. A költő nem olvasott újságot, nem hallgatott rádiót, nem járt gyűlésekre – az alkotásba menekült. Zinaida Nyikolajevna veszekedett, gyűlésekre küldte, arra kérte, gondoljon a gyerekekre. Vonakodva, de halált kért (aláírásával) Zinovjevre és Kamenyevre, aztán Tuhacsevszkijre is

(vagy mégsem, neve akarata ellenére jelent meg az újságban?). Nem tartóztatták le, de idegenként kezelték az írószövetségben. Ezt meg is írta levélben Sztálinnak. 1958-ban egy interjúban azt mondta, hogy lenyűgözte a Vezér személyisége, és mélyen megrázta a halála.

Milyen különös szerepet játszott Sztálin az irodalmi életben... Próbáljuk meg elkülöníteni a funkcióit. Ő volt a hős (téma), a megrendelő (mecénás) és az olvasó (cenzor). De talán jobban illik rá egy mitológiai kategória: ő volt a múzsa. Ezrével kérték a költők Lilla szívét, és – kerül, amibe kerül – megadá nekik az ég, ha nem is mindenkinek. Később ezt „személyi kultusznak” nevezték, az epéesebb kritikusok pedig a művek jelentős részét „sematikusnak” találták.

1935-ben Ahmatova is írt Sztálinnak, Paszternak levélét is mellékelte. Aggódott, mert letartóztatták férjét, Nyikolaj Pugint és első házasságából született fiát, Lev Gumiljovot. A levél hatására mindkettejüket szabadon engedték. Őt mással – dácsák és élelmiszerjegyek megvonásával – nem lehetett sakkban tartani. Alkotóházba sem járt. „*Ismerőseim narancsot és csokoládét vettek, mintha beteg lettem volna, pedig csak éhes voltam*” – írja.

A sztálini korszakban kezezer irodalmárt hurcoltak meg, ezerötszázan haltak bele. Alekszandr Zinovjev három évtizeddel későbbi becslése szerint ötvenezren voltak, akik hivatásszerűen tükrözték, sőt visszatükrözték a valóságot (a túlnépesedett Parnasszus a szocializmus talányos öröksége). 1957-ben, egy íróperen a belügy képviselője kijelentette, hogy minden ötödik író együttműködött velük.

A könyv utolsó fejezete az 1956-tól 1992-ig terjedő időszakot dolgozza fel a kremlinológiai irodalomtörténet-írás módszereivel. Erre a korszakra is jellemző az állami mecenatúra. A könyvpiacot 480 ezer könyvtár helyettesítette, a kötelező megrendelés félmillió példányszámot garantált. De ekkor már feltűntek a Birodalom periferiáin szimbolikus példányszámban kiadott művek, amelyeket egy szűk szakmai csoport akár a hierarchia csúcsára is emelhetett. Néhány nyughatatlan elem egyszer csak felfedezte az olvasót.

Pálfalvi Lajos